

Deposited via The University of Sheffield.

White Rose Research Online URL for this paper:

<https://eprints.whiterose.ac.uk/id/eprint/98500/>

Version: Accepted Version

Article:

Vismans, R.M. (2016) Jojoën tussen u en je: over de dynamiek van het gebruik van Nederlandse aanspreekvormen in het radioprogramma Casa Luna. *International Dutch Studies / Internationale Neerlandistiek*, 54 (2). ISSN: 1876-9071

<https://doi.org/10.5117/IN2016.2.VISM>

Reuse

Items deposited in White Rose Research Online are protected by copyright, with all rights reserved unless indicated otherwise. They may be downloaded and/or printed for private study, or other acts as permitted by national copyright laws. The publisher or other rights holders may allow further reproduction and re-use of the full text version. This is indicated by the licence information on the White Rose Research Online record for the item.

Takedown

If you consider content in White Rose Research Online to be in breach of UK law, please notify us by emailing eprints@whiterose.ac.uk including the URL of the record and the reason for the withdrawal request.

Jojoën tussen u en je: over de dynamiek van het gebruik van Nederlandse aanspreekvormen in het radioprogramma *Casa Luna*

Abstract

This article concerns forms of address in Dutch and more specifically switching between formal and informal address forms in dialogue. As a mechanism for establishing politeness between conversation participants, the use of address forms is constantly subject to negotiation and renegotiation, not unlike the mixing of address forms in the medieval and early modern period. Sometimes switches between address forms can be the result of confusion, e.g. because of cultural differences between speakers, but more often they are used strategically to effect style changes and thus express affect. Switches are also used in irony and banter, which can be seen as specific instances of such style changes. Data for the study are drawn from 45-minute radio interviews which are subjected to a qualitative analysis.

Key words: forms of address, second-person pronouns, Dutch, politeness, affect.

1. Inleiding¹

Studenten Nederlands in Engeland leren het Nederlands meestal als derde taal. Ze kennen doorgaans al Duits en/of Frans en zijn daardoor bekend met verschillen tussen vertrouwelijke en formele voornaamwoorden van de tweede persoon in een andere taal. Ze leren echter al snel dat hun gebruik in het Nederlands anders is. Veel steun van grammatica of leerboek krijgen ze niet bij het ontwarren van de spelregels voor dat gebruik (cf. Vismans 2003/04, pp. 165-167). Het is dus alleen al voor de Nvt-leerder belangrijk dat het gebruik van die aanspreekvormen goed onderzocht en gedocumenteerd wordt. Dit artikel levert daaraan een bijdrage met een studie van verschuivingen in het gebruik van aanspreekvormen binnen één gesprek. Het gaat niet om eenmalige verschuivingen die je bijvoorbeeld kunt verwachten in een e-mailcorrespondentie waarin na één of twee mailtjes iemand voorstelt om te tutoyeren. In de conversaties die hier besproken worden, verandert minstens één van de

---

¹ Ik ben Suzanne Aalberse bijzonder dankbaar voor haar opbouwende commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Ook het commentaar van twee anonieme lezers heeft bijgedragen aan de kwaliteit.

gesprekspartners meermaals van voornaamwoord. De conversatie begint ook niet noodzakelijk formeel met *u* als aanspreekvorm om dan informeler te worden: het gesprek gaat heen en weer tussen *u* en *je*. De vraag die hierbij rijst, is onder welke omstandigheden die switches plaatsvinden, wat de dynamiek van zulke gesprekken is. Het corpus voor dit onderzoek bestaat voornamelijk uit opnames van het inmiddels opgeheven radioprogramma *Casa Luna*.² Na een korte bespreking van relevant onderzoek naar aanspreekvormen gaan we eerst nader in op dat corpus en de gehanteerde, kwalitatieve onderzoeksmethode. Vervolgens worden een aantal gesprekken in detail geanalyseerd en de bevindingen besproken.

2. Onderzoek naar dynamisch aanspreken

De literatuur benadrukt geregeld het dynamische aspect van aanspreken. Brown en Gilman (1960), algemeen erkend als belangrijkste aanzet tot het moderne sociolinguïstische onderzoek naar aanspreekvormen, maken er al melding van. Van hen komt de conventie om vertrouwelijke voornaamwoorden aan te duiden met *T* en formele met *V* (vanwege het Latijnse *tu* en *vos*). Zij stellen dat asymmetrisch aanspreken (de ene spreker gebruikt *u*, de andere *je*) een talige uiting is van de maatschappelijke status van gesprekspartners (*u* naar een hogergeplaatste, *je* naar een lagergeplaatste), terwijl symmetrisch aanspreken (wederzijds *je* of *u*) de aan- of afwezigheid van solidariteit tussen hen aangeeft. Het belang van status was volgens Brown en Gilman al in de jaren vijftig van de vorige eeuw aan het verminderen en heeft sindsdien veel terrein verloren, hetgeen heeft geleid tot meer symmetrisch gebruik van aanspreekvormen, ook in het Nederlands (zie bijvoorbeeld Van den Toorn 1977, p. 528, Vermaas 2002, p. 60).³ Daarbij is wederzijds tutoyeren een indicatie van een kleinere sociale afstand en wederzijds gebruik van *V* het tegenovergestelde. In het model voor de keuze van aanspreekvormen van Clyne et al. (2009, pp. 35-36) gaat het er bij sociale afstand om waar de gesprekspartners hun relatie plaatsen in termen van affect (intiem –vijandig), solidariteit (hetzelfde – anders) en vertrouwdheid (dikke vrienden – totaal onbekenden). Bij weinig sociale afstand is er sprake van *common ground*. Anders dan bijvoorbeeld het polaire beleefdheidsmodel van Brown en Levinson (1987) gaan Clyne et al. uit van een alledaagse opvatting van beleefdheid (zie bijvoorbeeld ook Watts 2003; Kádár & Haugh 2013) waarbij

---

² Alan Scott heeft mij voor het eerst gewezen op een uitzending van *Casa Luna* waarin meermaals door beide sprekers werd geswitcht. Daardoor ben ik me bewust geworden van de rijkdom van dat programma in meer opzichten dan alleen het sociolinguïstische.

³ Vismans (2013a) laat overigens zien dat asymmetrisch aanspreken bijvoorbeeld nog veel voorkomt in het onderwijs.

deelnemers aan een gesprek beleefdheid steeds opnieuw tot stand brengen. Derhalve vindt er tussen gespreksdeelnemers vaak een soort onderhandelingsproces over de te gebruiken aanspreekvorm plaats (Clyne et al. 2009, p. 25⁴). Dat blijft echter dikwijls impliciet.

De laatste paragraaf van Brown en Gilman (1960) gaat over het gebruik van aanspreekvormen in Engelse en Franse toneelstukken uit de vroegmoderne tijd waarin een ‘momentary shift of pronoun directly expresses a momentary shift of mood’, die tegelijkertijd ook uitdrukking aan het karakter van de spreker geeft. Niet iedereen begint immers zomaar te tutoyeren (ibid. pp. 275-276). Ook in Middelnederlandse teksten komen zulke tijdelijke overgangen van *V* naar *T* (destijds de voornaamwoorden *ghi* en *du*) voor. Aalberse (2004a, pp. 237-239) noemt dit *mengstijl* en verklaart het als een stilistisch middel om in een ‘statusgeoriënteerd’ aanspreeksysteem zoals het Middelnederlandse, waarin *V* aangeeft dat de aangesprokene niet lagergeplaatst is dan de spreker, gevoelens ofwel affect uit te drukken. Daarnaast is mengstijl volgens Aalberse ook een strategie om de aangesprokene tegelijkertijd respect en solidariteit te tonen. Zij verwerpt hiermee het standpunt van onderzoekers die denken dat *du* in de loop van de middeleeuwen door ‘semantisch-pragmatische neutralisering tot een willekeurige stilistische variant van *ghi*’ (Berteloot 2003, p. 214) was geworden en de twee voornaamwoorden dus uitwisselbaar waren. Aalberse (2009, pp. 72-74) verklaart het gebruik van mengstijl verder door aan te nemen dat solidariteit/intimiteit op twee verschillende manieren tot stand kan komen: door intens affect of, wanneer sprekers over een langere periode een relatie hebben opgebouwd, ‘interactive closeness’ (naar Brown & Gilman 1989, p. 159). Waar *T* wordt gebruikt op basis van affect, is het mogelijk om tegen dezelfde gesprekspartner verschillende aanspreekvormen te gebruiken. Niet elk aanspreken drukt immers affect uit. In het andere geval is mengstijl niet mogelijk: een switch (altijd van *V* naar *T*) is eenmalig en vrijwel niet terug te draaien.

In de aanspreekgeschiedenis van de Europese talen zou volgens Aalberse (ibid.) een verschuiving zijn opgetreden van affect naar *interactive closeness*. De aanleiding en tijdschaal daarvoor blijven onduidelijk, maar de verschuiving houdt vermoedelijk gelijke tred met een geleidelijke vermindering van de maatschappelijke oriëntatie op status. Affect kan nog wel een rol gespeeld hebben in de zeventiende eeuw. De brieven die Nobels (2013) analyseert, bevatten diverse aanspreekvormen: *UE*, *ul*, *gij*, *jij* en *u*. *Ul* lijkt destijds een vrij algemeen voorkomende, formele aanspreekvorm in brieven te zijn geweest met *UE* als variant. *Gij/jij* was veeleer voor intiemere relaties (ibid. p. 113). Nobels (ibid. p. 108) citeert een brief van kapitein Pieter Tant, die zijn broer ‘bedankt’ voor ‘alle brieven die je

---

⁴ Zie Vismans (2013b) voor een uitgebreidere bespreking van het model van Clyne et al. (2009) in het Nederlands.

geschreven hebt'. De broer heeft echter helemaal geen brieven gestuurd. Pieter Tant gebruikt eerst *ul* en *u*, maar vervolgens het minder formele *gij*. Nobels (ibid.) interpreteert dat laatste als affectief gebruik van *gij*, en wel als ironie, want de broer heeft helemaal geen brieven gestuurd (alle brieven die je hebt gestuurd: nul dus). Of affect een eeuw later nog een rol speelt, is uit het onderzoek van Simons (2013, hfst. 4, pp. 107-140), uitgevoerd in het kader van hetzelfde brievenproject als Nobels (2013), niet duidelijk. Wel geeft haar hoofdstuk over aanspreekvormen de indruk van een vrij homogeen gebruik ervan in de tweede helft van de achttiende eeuw, en dus minder vermenging.

In het midden van de twintigste eeuw beweren Brown en Gilman (1960, p. 276) dat een verandering van aanspreken altijd in dezelfde richting gaat, van *V* naar *T*. In het hedendaagse Nederlands bestaan echter wel degelijk situaties waarin sprekers meermaals van aanspreekvorm veranderen tegenover dezelfde spreker. Soms gebeurt dat in e-mails, maar het komt ook voor op radio en televisie. Als we het historische onderzoek in beschouwing nemen, zou deze hedendaagse mengstijl een teken kunnen zijn van eenzelfde soort 'verwarring en onzekerheid' die Berteloot (2003, p. 207) in het midden van de veertiende eeuw meent te herkennen. Hij zou anderzijds in navolging van Aalberse (2004a; 2009) ook een indicatie van affect of een strategische inzet van de aanspreekvormen kunnen zijn. Aalberse (2004b) bespreekt een klein aantal hedendaagse gevallen in het kader van de destijds veelgehoorde klacht dat *u* aan het verdwijnen zou zijn. Een bewijs daarvoor zou zijn dat sommige mensen *u* en *je* verwarren, omdat ze het onderscheid niet meer weten. Aalberse ziet geen aanleiding om daar bang voor te zijn, onder andere omdat er niet lukraak gewiticht wordt, maar slechts in een beperkt aantal situaties waarin een spanning bestaat tussen twee aspecten van het aanspreeksysteem.⁵ In het ene geval is er een 'regelconflict' (ibid. 65), een conflict tussen twee (sociale) conventies, bijvoorbeeld wanneer een oudere persoon die gewoonlijk aangesproken wordt met *u*, uitnodigt tot tutoyeren. De uitnodiging afslaan is onbeleefd, maar het tutoyeren ervaar je ook zo. Het resultaat is een conflict dat je (tijdelijk) oplost door allebei te doen. Inderdaad verwarring, maar niet uit onbekendheid met het aanspreeksysteem. Integendeel: de spreker is zich maar al te bewust van dat systeem en de ingebouwde spanningen. In het andere geval is er een 'intentieconflict' (ibid. 61) waarvan Aalberse vier voorbeelden geeft. Twee daarvan komen uit advertenties waarbij (ibid. 65) net zoiets aan de hand zou zijn als in het Middelnederlands. Daar werd mengstijl strategisch ingezet om tegelijkertijd solidariteit en respect te tonen (Aalberse 2004a), terwijl het in het moderne Nederlands draait om intimiteit en afstand. De vraag rijst nu of in langere

---

⁵ Een andere reden voor Aalberse's optimisme ligt in de bij de aanspreekvoornaamwoorden behorende verbale morfologie. Die laat ik hier buiten beschouwing.

gesprekken waarin meermaals gewicht wordt, dat switchen inderdaad alleen maar voorkomt bij dergelijke regel- of intentieconflicten, en zo niet, wat de switch dan nog meer kan signaleren.

3. Methodologie

Lange gesprekken geven meer ruimte voor ‘onderhandelen’ over aanspreekvormen dan korte. Voor ons onderzoek bestudeerden we daarom het onderhandelingsproces in interviews uit het (inmiddels opgeheven) radioprogramma *Casa Luna*,⁶ aangevuld met enkele fragmenten van televisieprogramma *De Wereld Draait Door*. *Casa Luna* werd tussen 2003 en 2013 op doordeweekse dagen tussen middernacht en twee uur ’s morgens uitgezonden. Het eerste uur bestond steeds uit een interview van ca. 45 minuten met iemand die op dat moment in de belangstelling stond. De gasten waren vooral politici, wetenschappers, bestuurders, artiesten en dergelijke, de interviewers waren journalisten. De toon van het programma was informeel⁷ en de gast bracht zelfgekozen muziek mee die halverwege werd gedraaid. Vanwege het actuele thema van het programma was het voor presentator en gast meestal onmogelijk om elkaar vooraf beter te leren kennen.

De hier geanalyseerde gesprekken zijn onderdeel van een grotere verzameling van 57 uitzendingen van *Casa Luna* uit de periode maart 2009 – maart 2013. De meeste werden gedownload van iTunes of de programmawebsite, en vier werden door een redactielid van het programma toegestuurd. Zij verschaftte ook achtergrondinformatie in e-mails en een telefoongesprek van ca. 45 minuten (14 mei 2013).

In de e-mailcorrespondentie wordt over de interviews gezegd: ‘Wij spreken [...] af dat het een gesprek is en geen interview en gasten krijgen ook nooit van te voren een rijtje vragen.’ Toch is een kenmerk van de gesprekken dat de presentator ze leidt door middel van vragen, uitdagingen en dergelijke. Hoewel sommige gesprekken tot serieuze discussies leiden, zijn andere eerder een vraaggesprek. In elk geval spreekt de presentator de gast vaker direct aan dan andersom, en als de gast een directe aanspreekvorm gebruikt, gebeurt dat dikwijls anaforsch, zoals in voorbeeldzin 10 hieronder, ‘zoals je al zei’. Het onbeklemtoonde

---

⁶Inmiddels is ook de website van het programma verdwenen, maar de laatste uitzendingen zijn te vinden op <http://www.radio1.nl/casaluna>. Zoeken binnen <http://www.npo.nl/> levert opnames van 941 uitzendingen en 1013 fragmenten op uit 2012 en 2013. Beide sites zijn op 25 augustus 2015 voor het laatst geraadpleegd.

⁷In een email beschrijft een redactielid van het programma dit aldus: ‘de setting is voorzien van schommelstoeltjes, openhaard, kaarsen en goede wijn’ (01-05-2013).

je komt heel vaak als onbepaald voornaamwoord voor, met de betekenis ‘men’. Een laatste kenmerk is dat de luisteraar altijd met *u* wordt aangesproken.

In zes van de 57 gesprekken wordt helemaal niet getutoyeerd en in 43 helemaal niet gevouvoeyerd, maar de weinige gesprekken met beide aanspreekvormen zijn interessant voor onderzoek naar hoe er in een gesprek onderhandeld wordt over aanspreken en over de motivatie achter overgangen heen en weer tussen *u* en *je/ljij*. Een vorm van kritische discoursanalyse (KDA) ligt voor dit materiaal voor de hand.⁸ Bij KDA staat de relatie tussen enerzijds taal, en anderzijds macht en ideologie en de manier waarop ze gehandhaafd en versterkt worden centraal. In de analyse proberen we na te gaan hoe de relatie tussen de sprekers zich tijdens het gesprek ontwikkelt. Daarvoor zijn allerlei talige aspecten van het gesprek van belang, niet alleen het gebruik van aanspreekpronomen. Er wordt ook gelet op het gebruik van namen en titels, tekenen van (in)formaliteit in bijvoorbeeld de woordkeuze, pauzes, aarzelingen, humor en metatally commentaar op het gebruik van aanspreekvormen. Ook persoonlijke kenmerken van de sprekers spelen soms mee, zoals leeftijd en geslacht. Deze kenmerken zijn samengevat in tabel 1.

[@@@: tabel 1 ongeveer hier @@@]

Eén sprekerskenmerk vraagt om nadere uitleg: regionale herkomst. Alle sprekers zijn Nederlanders behalve de Vlamingen Torfs en Vissers. Nederlands is een pluricentrische taal: de taalnormen zijn in de delen van het taalgebied niet altijd hetzelfde, onder andere voor aanspreekvormen. De ruimte om daar nader op in te gaan schiet hier tekort, maar ik verwijs naar Vismans (2015), dat geheel gewijd is aan aanspreken in gesprekken tussen Nederlanders en Vlamingen. De gesprekken met Torfs en Vissers zijn ondanks de regionale verschillen toch opgenomen omdat het bij de analyse ervan vooral gaat om het switchgedrag van de Nederlandse interviewer. Bovendien varieert Torfs’ manier van aanspreken nauwelijks van die van zijn gastheer, een teken dat hij zich goed bewust is van de noordelijke norm.

In §4 passeren eerst expliciete onderhandelingen de revue en daarna spontane overgangen. Een derde scenario waar ten slotte aandacht aan wordt besteed, is wanneer één gesprekspartner bereid is te tutoyeren, terwijl de ander consequent *u* blijft zeggen.

---

⁸ Zie voor meer informatie over KDA bijvoorbeeld het overzicht van Wodak (2013) of de meer programmatische inleiding van Fairclough (2010).

4. Jojoën tussen *u* en *je*

4.1 De onderhandeling

Een *onderhandeling* is in deze context geen langdurig afwegen van voor- en nadelen met een compromis als uitkomst, maar komt vaak neer op een korte vraag over hoe gesprekspartners elkaar aanspreken, die beantwoord wordt zonder dat het eigenlijke gesprek zijn vaart verliest. Het is mogelijk dat er bij de voorbereiding op de interviews van *Casa Luna* over de manier van aanspreken werd onderhandeld. Uit de e-mailcorrespondentie met de redactie blijkt dat zij aanspreken met *u* als default hanteerde, hoewel dat nergens was vastgelegd: ‘gebruikelijk is dat we beginnen met *u*, alle mailverkeer is ook in *u*-vorm’, hoewel in het vervolgesprek werd toegegeven dat de gast ook in een e-mail al een ‘toegankelijke manier van communiceren’ kan hebben. De regisseur had ter voorbereiding op de uitzending doorgaans een dag van tevoren een gesprek met de gast. Ook dan werd er volgens de redactie in de regel niet getutoyeerd. Kortom, eigenlijk werd een gast tot de kennismaking met de presentator (ca. een half uur vooraf) altijd met *u* aangesproken, zodat de sfeer van dat kennismakingsgesprek de aanspreekvorm vaak bepaalde. Toch wordt er in de interviews zelf soms wel expliciet onderhandeld over de manier van aanspreken. Een goed voorbeeld hiervan is het gesprek tussen Frank du Mosch en Jos Wienen, burgemeester van Katwijk:⁹

- (1) FM: Jos Wienen hartelijk welkom.
JW: Dankjewel.
FM: Nou zegt mijn instinct dat de burgemeester een *u* is, nou ben ik niet zo erg van de *u* [lacht].
JW: Nou dan zeggen we ‘*je*’.
FM: Ja? Nou in dit geval dan graag, maar dan hebben we dat maar vast even afgetikt.

De machtsverhoudingen zijn hier van belang: enerzijds heeft de journalist de redactionele touwtjes van het gesprek in handen, anderzijds heeft de politicus uit hoofde van zijn functie een hogere status. Het is, zoals te verwachten, de (CDA-)politicus die snel de knoop doorhakt.

Deze onderhandeling leidt tot een stabiel gebruik van aanspreekvormen. Er zijn er echter ook die eerst leiden tot wederzijds gebruik van *je*, maar waar later in het gesprek toch

---

⁹ Deze opname is nog te vinden op http://www.npo.nl/casa-luna/12-10-2012/POMS_NCRV_258703. Alle andere hier besproken opnames uit *Casa Luna* zijn niet meer beschikbaar.

weer wordt teruggeswitcht. Een goed voorbeeld komt niet van *Casa Luna* maar van *De Wereld Draait Door*, in een gesprek tussen Matthijs van Nieuwkerk en Mark Rutte,¹⁰ destijds nog geen premier. Het gesprek opent op een luchtige toon met een verwijzing naar het zestigjarige jubileum van de VVD dat die week wordt gevierd en er wordt wederzijds getutoyeerd. Na een paar minuten volgt er toch een soort onderhandeling:

(2) MN: Hoe wil jij herinnerd worden? Wat voor leider word jij straks, we zijn vijftig jaar verder.

MR: Ik wil herinnerd worden als een leider die [...]. Ik vind echt dat we een heel vervelend kabinet hebben en ik zou dolgraag willen dat wij bij de volgende verkiezingen deze club mogen aflossen.

MN: OK, dat antwoord verbaast me niet. Toch wordt een groot leider afgerekend op zijn daden en niet alleen op zijn woorden. U eh jij was eh ...

MR: Mag gewoon wel jij zeggen hoor.

MN: Ja, daar ben ik al mee begonnen dus ik denk ik ga er gewoon mee door. Het bevalt me eigenlijk wel.

Na ongeveer drie minuten verspreekt Van Nieuwkerk zich, maar hervat het tutoyeren. Die verspreking zou je kunnen koppelen aan het regelconflict van Aalberse (2004b): Rutte geeft aan dat hij aan tutoyeren de voorkeur geeft en Van Nieuwkerk zou zich daar ongemakkelijk bij kunnen voelen. Van Nieuwkerks reactie (en zijn switchgedrag in andere afleveringen) geeft daar echter geen aanleiding toe. Anderhalve minuut later zegt hij echter weer *u* en blijft vervolgens de rest van het gesprek voutsvoyeren. Die laatste overstap vindt plaats op een moment dat het gespreksonderwerp verandert van Rutes leiderschap naar de grondbeginselen van zijn partij en hoe een boerkaverbod daarin zou passen. De discussie wordt ook feller. De switch kan hier dus te maken hebben met een verandering van een relatief persoonlijk naar een serieuzer politiek onderwerp dat om een serieuzere toon vraagt. Wat echter opvalt, is dat Rutte blijft tutoyeren en dat het gesprek na een paar minuten weer op een luchtige manier eindigt, maar Van Nieuwkerks voornaamwoordgebruik niet verandert. Dit lijkt een spiegelbeeld van de middeleeuwse situatie (Aalberse 2004a; 2009) waarin *V* de default was en een switch naar *T* intimiteit signaleerde. Nu is *T* de default en signaleert *V* dat de spreker afstand neemt. Dan zou je echter verwachten dat Van Nieuwkerk het gesprek tutoyierend had beëindigd.

De onderhandeling komt helemaal aan het begin in een interview van Colet van der Ven met de priester en kunsthistoricus Antoine Bodar:

---

¹⁰ http://www.npo.nl/de-wereld-draait-door/25-01-2008/VARA_101163678, laatst bezocht op 25 augustus 2015.

(3) CV: Welkom Antoine Bodar.

AB: Dankuwel.

CV: We zeggen gewoon je en jou op dit tijdstip van de dag.

AB: Oh ja? Zoals u wilt, zoals je wilt.

Anders dan bij Rutte en Van Nieuwkerk legt hier de presentator de norm en de gast stemt schijnbaar toe. Van der Ven houdt zich het hele gesprek aan die norm, maar dat het bij Bodar maar schijn is, blijkt later in het gesprek. Het begint met een verspreking na ongeveer vijf minuten. Het gesprek gaat over veranderende opvattingen over schoonheid waarvan Bodar veel voorbeelden geeft. Hier is waarschijnlijk sprake van het regelconflict van Aalberse (2004b).

(4) Dan heb je in de middeleeuwen was natuurlijk van heel groot belang hè denkt u maar aan, denk maar aan het Johannesevangelie ... .

Na ongeveer tien minuten wordt het gesprek echter een vrij felle discussie:

(5) CV: ... voor mij is liturgie heel erg gebonden aan ethiek ook. Dat kom ik bij jou niet zoveel tegen.

AB: Nou, ik denk dat je dan mijn boeken beter moet lezen want daar staat het wel degelijk in.

CV: Dat zal ik doen meneer Bodar.

AB: Ja nee, dat boek dat ik u net heb gegeven daar staat het duidelijk in [...].

In de felheid van de discussie tutoyeert Bodar zijn interviewer, maar het 'meneer Bodar' van Van der Ven heeft een gekscherende toon die de spanning helpt ontladen en in zijn volgende beurt herneemt Bodar zijn *u*-gebruik. De volgende switch komt na de pauze. De sfeer is merkbaar ontspannener en ze praten over de benedictijnerabdij in Vaals van architect Hans van der Laan, die Bodar bewondert:

(6) AB: ... ik vond juist die soberheid die geweldig grote soberheid, die grijze, ben je er wel eens geweest [CV jajajajaja], die grijze vlakken ....

Hierna voutsvoeert Bodar tot het ten slotte over zijn leermeesters gaat:

(7) CV: Geen leermeesteres.

AB: De maagd Maria, mevrouw.

CV: Wat heb je daarvan geleerd, meneer. [grinnikt]

AB: Nou, zij is het beeld van de kerk, zij is onze moeder. Zij is, zij is de troosteres der bedroefden. En wat is er mooier dan een moeder? Wat is liever dan een moeder? Ik heb m'n eigen moeder pas een jaar geleden verloren, dus ik weet

waar ik over spreek, meen ik.

CV: En daar heb je heel mooi over geschreven over haar

AB: Dementie, ja, dankje.

CV: Da's erg mooi vond ik.

Nog meer dan het gesprek tussen Van Nieuwkerk en Rutte lijkt dit op het middeleeuwse patroon van Aalberse (2004a; 2009). Voor Bodar is *V* de default (wellicht vanwege zijn leeftijd en zijn professionele achtergrond) en hij gebruikt *T* in (5) – (7) om uitdrukking te geven aan zijn gevoelens en aan intimiteit. Ook ironie speelt hier een rol: zijn 'mevrouw' in (7) heeft een gekscherende toon, net zoals Van der Vens 'meneer'. Haar grinniken is een teken van herkenning.

4.2 De spontane switch

In sommige gesprekken switcht één van de sprekers spontaan en blijft dan tutoyeren. In het interview van Ghislaine Plag met officier van justitie Antoinette Doedens verwelkomt Plag haar gast met 'Welkom, mevrouw Doedens'. Het antwoord is niet verstaanbaar, maar Doedens spreekt Plag in de loop van het gesprek een paar keer aan met *u*. Plag zelf tutoyeert Doedens na ongeveer acht minuten echter en blijft dat doen. Opvallend aan dit gesprek is Doedens' terughoudendheid en het feit dat het daardoor een vraaggesprek blijft. Zo zegt ze geen uitspraak te willen of kunnen doen over zaken die (politiek) gevoelig liggen, bijvoorbeeld over bezuinigingen in het justitieapparaat. Haar afstandelijke manier van aanspreken sluit daarop aan.

Beide sprekers switchen diverse keren in het gesprek tussen Harm Edens en Rik Torfs, destijds hoogleraar kerkelijk recht (en momenteel rector) in Leuven. Het gesprek begint en eindigt met een tutoyerende Edens en een vovoyerende Torfs:

(8) HE: Mijn gast vanavond is Rik Torfs. Rik Welkom.

RT: Danku. Goeienacht.

(9) HE: Dankjewel Rik.

RT: Dank u.

Dat gebruik van *u* op die twee momenten komt echter vaker voor. In het geval van Torfs is het bovendien mogelijk dat hij als Vlaming bij formules zoals groeten vervalt in een Vlaams patroon (cf. Vismans 2015). In elk geval tutoyeren hij en Edens elkaar voornamelijk, waardoor de plaatsen waar één van hen switcht des te opvallender zijn. Een voorbeeld van wederzijds tutoyeren komt vrij vroeg in het gesprek:

(10) HE: De aanleiding om je vandaag uit te nodigen is het artikel dat je in maart van dit jaar schreef in Trouw, met als titel “Vrijheid als Therapie”. Ik wil weten waarom schrijft een Belg in een Nederlandse krant zo een artikel?

RT: Sja, gewoon omdat het gevraagd wordt, zo gaat dat dan. En ja, vrijheid is wel een onderwerp dat mij enorm boeit, hoewel ik op dit ogenblik, zoals je al zei, christendemocratisch-senator ben,[...].

Ongeveer tien minuten later gaat het gesprek over hedendaags rechts populisme en de reactie daarop van de liberalen in Nederland. Het is een serieuze discussie, Edens vraagt hoe het met links zit en switcht voor het eerst:

(11) HE: Nou, laten we even ook links gaan kijken. Is het alleen de rechterkant die de vrijheid aan 't inperken is, of is dat onderbuik gevoel overal zichtbaar, wat u betreft?

Nog geen minuut later switcht hij terug naar *je* en gaat het gesprek over de Vlaamse christendemocraten. Edens vraagt om een vergelijking met het Nederlandse CDA en Torfs switcht in zijn reactie voor het eerst:

(12) HE: En als je de de link legt naar ons CDA? Waar het echt heel heel goed mee gaat op dit moment?

RT: Ja, uw waarnemingsvermogen is bijzonder scherp gebleven.

HE: Vind ik fijn dat u dat ...

RT: Ja, wel kijk ...

HE: [lacht]

Ondanks het serieuze onderwerp van gesprek is Torfs' verwijzing naar Edens' waarnemingsvermogen schertsend van toon. Edens herkent dat en lacht. Hierbij hoort het gebruik van *u* met als functie nepbeleefdheid. Dat zagen we ook bij van Van der Ven en Bodar, die elkaar gekscherend met 'mevrouw' en 'meneer' aanspreken. Dat wil niet zeggen dat voutsvoyeren een noodzakelijk ingrediënt is voor scherts, want tegen het einde van het gesprek grappen Edens en Torfs weer met elkaar, maar dan tutoyeren ze.

Dat Edens eerder in het gesprek switcht, blijft niet onopgemerkt. In de minuten na (11) spreekt hij Torfs nog tweemaal aan met *u*, maar bij de derde keer betrapt hij zichzelf:

(13) HE: Als ik het wat breder mag beschrijver dan zeg u eigenlijk, ik zeg weer u, het is zo'n serieus gesprek, dan zeg je eigenlijk: ... .

Die metatalige opmerking is raak. Zoals we zagen bij Rutte en Van Nieuwkerk, kan het onderwerp van gesprek een switch bewerkstelligen, hoewel dat niet noodzakelijk is.

4.3 De hoopvolle switcher

Het is moeilijker om een dergelijke aanleiding voor een switch te vinden in het gesprek tussen Colet van der Ven en Kris Vissers, anesthesioloog en hoogleraar pijn en palliatieve geneeskunde aan de Radbouduniversiteit. Net zoals Torfs is Vissers een Vlaming. Het gesprek gaat over pijnbeheersing en de pijnbeleving van de patiënt. Van der Ven opent met de openingspassage van Kluveld (2006), een cultuurgeschiedenis van pijn. Vervolgens verwelkomt ze Vissers met gebruik van zijn voornaam en spreekt hem aan met *jij*. Het is echter direct duidelijk dat Vissers haar daar niet in volgt:

- (14) CV: Zo begint het boek van Amanda Kluveld, *Pijn*. En pijn is ook het onderwerp waar ik het vanavond met mijn gast Kris Vissers, anesthesioloog en hoogleraar pijn en palliatieve geneeskunde over zal gaan hebben. Welkom Kris.

KV: Goieavond.

CV: Ja, deze week is de week van de pijn in het Radboudziekenhuis waar jij werkt. Een week van de pijn, waarom?

KV: Vooral om pijn goed zichtbaar te maken. Pijn is 'n heel nuttig biologisch signaal, daar hebt u net een heel mooie samenvatting van gegeven dat het leven vol zit met pijn.

Vissers houdt het voursvoyeren consequent vol terwijl Van der Ven consequent tutoyeert, totdat ze na twintig minuten een opmerking maakt over hun asymmetrische aanspreekvormengebruik en zich onmiddellijk verspreekt:

- (15) CV: Je hebt het over besturen, ik zeg steeds je, en je zegt steeds u, we hadden afgesproken te tutoyeren, maar de Vlaming in jou is hardnekkig, die blijft u zeggen (lacht).

KV: Ik hoor het zelf niet soms ja

CV: Maar ik heb een keer de schrijfster Hannes Mijnkema geïnterviewd en die had heel erg veel pijn en die zei als het dan gaat over hoe je om leert gaan met je eigen pijn, zij zei ik heb geleerd dat ik het verzet tegen die pijn op moet geven, en dat ik 'm als het ware zij gebruikt het woord moet omarmen, en dan reduceert die pijn tot een derde, een fractie van wat ie is. Wat zegt u d- nou ga ik u zeggen, wat zeg jij daarvan? (lacht)

Opvallend is hier Van der Vens verwijzing naar een afspraak over aanspreken, vermoedelijk gemaakt in het kennismakingsgesprek tussen gast en presentator net voor de uitzending (zie

§3). Vissers houdt zich daar echter helemaal niet aan en Van der Ven interpreteert zijn vovoyeren als een Vlaams kenmerk. De aandacht verschuift hierdoor even naar de aanspreekvormen die ze gebruiken met als gevolg dat zij zich verspreekt en haar verlegenheid probeert te verbergen door een enigszins zenuwachtig lachje. Van der Vens verspreking kan in verband worden gebracht met Aalberses (2004b) regelconflict: er is een spanning tussen de afgesproken en de gebruikte aanspreekvorm en daardoor wellicht een onbewuste drang naar symmetrie. Vissers reageert uiterst summier en bijna onhoorbaar op Van der Vens opmerking over aanspreekvormen. Zijn aandacht is volop gericht op het echte onderwerp van gesprek, pijnbeheersing, waar hij met vuur over spreekt. Van der Ven verspreekt zich nog een keer, zonder dat zij of Vissers erop ingaan, maar bij een derde verspreking vestigt ze echter weer de aandacht op het Vlaams-Nederlandse verschil. Nu is Vissers' reactie echter zo kort dat het niet duidelijk is of hij reageert op de verspreking zelf of op Kluvelds uitspraak. Eigenlijk praat hij gewoon door over 'zijn' onderwerp:

(16) CV: Nou zegt Amanda Kluveld in dat boek *Pijn* dat pijn ook een heel belangrijke factor is voor empathie [...].

KV: Ja.

CV: Dat deelt u? Nu word ik de Vlaming.

KV: Ja.

CV: Dat deel je?

KV: Ja dat deel ik wel.

Dat dit echter niet noodzakelijk met regionale achtergrond heeft te maken, blijkt uit het gesprek tussen Ghislaine Plag en Ronald Paul, destijds directeur van de Projectorganisatie Tweede Maasvlakte (thans COO van het Havenbedrijf Rotterdam). Aanleiding van het gesprek is het bezoek van koningin Beatrix aan de Tweede Maasvlakte eerder die dag. Ook in dit gesprek wordt de presentator door de gast consequent met *u* aangesproken en heeft de presentator *T* als default. Ze switcht echter niet minder dan zeven maal. Beiden komen uit dezelfde regio (Zuid-Holland). Het leeftijdsverschil is iets groter dan bij Van der Ven en Vissers, waardoor je misschien eerder een omkering van de aanspreekvormen zou verwachten. Paul is verder niet formeel. Integendeel, hij spreekt net als Vissers vol enthousiasme over zijn project. Aan het begin van het gesprek is het verschil in aanspreken al direct duidelijk:

(17) GP: Ronald, hartelijk welkom.

RP: Dankuwel.

GP: Directeur van de projectorganisatie Tweede Maasvlakte zoals het mooi heet,

de officiële titel, en vandaag gelijk hoog bezoek, koningin Beatrix op bezoek met kaplaarzen aan heb ik begrepen.

RP: Da's helemaal juist. We hebben vandaag een hele bijzondere dag gehad. De koningin heeft de havens allemaal een naam gegeven en dat hebben we heel feestelijk ingekleurd en iedereen stond in een ongelofelijke grote bak met water en daar zal ik u straks wat meer over vertellen. [...].

GP: De drie namen van de kleindochters, het kan ook bijna niet anders hè?

RP: Ja mooi hè? Mooi hè? Bijna te voorspellen maar toch heel verrassend.

GP: Ja? Maar ik neem aan dat je het wel wist toch?

Pauls enthousiasme blijkt uit de manier waarop hij de dag beschrijft en mede door zijn spreekstijl verloopt het gesprek heel soepel. En toch switcht Plag. De eerste keer gebeurt dat na ca. zeven minuten als het gaat over de vraag of Paul weleens wakker ligt van zijn werk.

Dat doet hij niet en dan vraagt Plag:

(18) GP: Zijn er andere dingen waar u weleens wakker van ligt?

RP: Nee, gelukkig niet, dus.

Vijf minuten later switcht ze terug naar *T* als het gaat over Pauls gevoelens over zijn werk:

(19) GP: Ja maar het is mooi om te zeggen het is een gevoel om trots op te zijn, als je het even laat doordringen, bent daar al jaren mee aan het werk, jij stuurt iets aan waardoor de landkaart van Nederland anders wordt.

Nog geen twee minuten later switcht ze kort, en nauwelijks hoorbaar (hier aangegeven met vierkante haken), weer terug naar *u*. Het gaat nu over een film over het project waarin de hoofdrol wordt gespeeld door een jongen:

(20) RP: Zo heeft dat jongetje dat fantastisch heeft hij dat gedaan, was echt ook aandoenlijk om te zien en dus dat zal vast wel een toekomstig bekend acteur gaan worden, maar hij was in ieder geval vandaag bij ons de hoofdrol

[GP: Speelde hij het echt met verve?]

RP: de hoofdrolspeler die die happening en dat en ik moet

[GP: Was u zelf bij de repetities betrokken?]

RP: daar niet teveel over nu gaan vertellen [...].

Aan het eind van deze episode switcht ze echter weer naar *je* met een heel persoonlijke vraag naar Pauls gevoel over de film.

(21) GP: Zou je zelf niet dat jongetje willen zijn?

RP: Nou, u vraagt dat nou maar daar heb ik toen ik 'm zag helemaal niet geen moment aan gedacht [...].

Vervolgens gaat het gesprek over vrij persoonlijke dingen en tutoyeert Plag, tot net voor de muziekpauze wanneer ze vraagt:

(22) GP: Welke muziek heeft u meegenomen?

Na de pauze tutoyeert ze weer, maar switcht nog één keer naar *u*:

(23) GP: Wat is nou het meest opvallende natuurfeit wat we geleerd hebben want ik heb begrepen dat door al dat onderzoek dat er is gedaan dat er bizarre weetjes over de natuur bekend zijn geworden. Heeft u als directeur dat ook paraat dat soort kennis?

Van belang in deze laatste episode is dat Plag de functie van Paul noemt: directeur. Zij signaleert hiermee dat zij hem nu aanspreekt in die functie, terwijl ze hem elders aanspreekt op zijn gevoelens, bijvoorbeeld in (21). Dit past in het gebruik van *T* als default met uitwijkingen naar *V* om afstand te signaleren.

5 Discussie en conclusie

In §4 zijn zeven gesprekken geanalyseerd (zie tabel 1). Bij de analyse van (1)-(3) ging het om min of meer expliciete onderhandelingen over de aanspreekvorm. In de laatste twee daarvan werd ondanks de onderhandeling toch door minstens één van de sprekers geswitcht. In (4) en (5) werd spontaan geswitcht. Bij de eerste was dat een eenmalige switch, maar bij het gesprek tussen Edens en Torfs switchten beiden diverse malen. In de derde groep gesprekken voursvoeyerde de gast consequent, maar switchte de presentator diverse malen. We zullen ons in de volgende discussie voornamelijk concentreren op (3)-(7), want het doel van dit artikel is tenslotte om de mengstijl bloot te leggen van gesprekken waarin meermaals wordt geswitcht.¹¹

Radio-interviews in een studio zijn een zeer specifiek domein. Ze zijn openbaar en door archivering ook verifieerbaar. De deelnemers weten dat en zullen hun gedrag daar

---

¹¹ In 2 switcht de presentator weliswaar meermaals, maar dat is een relatief kort gesprek uit een talkshow. Daarin hebben presentator en gast minder kans om hun relatie te ontwikkelen dan in *Casa Luna*. Ook het verschil van medium (televisie vs. radio) speelt mee.

derhalve ook min of meer bewust aan aanpassen. Wat geldt voor deze radio-interviews, geldt dus niet automatisch voor gesprekken in andere situaties of geschreven teksten.

In dit domein geldt voor alle presentatoren in tabel 1 tutoyeren als default. Sommigen uiten dat ook expliciet, zoals Du Mosch (voorbeeld 1) en in voorbeeld (3) geeft Van der Ven de ontspannen sfeer van het programma daarvoor als reden. Die default wijkt af van het antwoord van de *Casa Luna*-redactie op een vraag over het aanspreekvormenbeleid: ‘u tenzij anders afgesproken’.¹²

Voor de gasten is er geen eenduidige default. Voor vier gasten is het *V* (Bodar, Doedens, Vissers en Paul), voor de andere drie (Wienen, Rutte en Torfs) *T*. De verschillen zijn moeilijk te verklaren uit leeftijdsverschillen: de oudste en de jongste gast voutsvoeren beide. Over genderverschillen kunnen we op basis van deze gegevens (zes mannelijke en één vrouwelijke gast) geen uitspraak doen. Dat neemt niet weg dat voor individuele gasten persoonlijke kenmerken een rol kunnen spelen bij de keuze van aanspreekvorm, maar niet voor de groep als geheel.

Zes sprekers in tabel 1 switchen meermaals: Van Nieuwkerk, Bodar, Edens en Torfs, Van der Ven en Plag. Alle zes hebben *T* als default, behalve Bodar. Hoe kunnen we dat meermalig switchen interpreteren tegen de achtergrond van het in §2 geschetste kader? Uit de historisch-taalkundige literatuur kwamen twee mogelijke interpretaties naar voren. Volgens Berteloot (2001; 2003) was mengstijl het gevolg van door verwarring veroorzaakte nivellering van de twee voornaamwoorden. Aalberse (2004a; 2009) zag mengstijl als strategisch (tegelijkertijd respect en solidariteit signaleren) en functioneel (in een *V*-relatie affect signaleren met *T*). In het hedendaags Nederlands vond Aalberse (2004b) eenzelfde strategische mengstijl bij intentieconflict (tegelijkertijd intimiteit en afstand signaleren). Bij regelconflict is er weliswaar sprake van verwarring, maar die wordt niet door nivellering of onkunde veroorzaakt, maar juist omdat de spreker de in het systeem aanwezige spanningen erkent. §2 stelt echter voorop dat deelnemers aan een gesprek steeds weer opnieuw talige beleefdheid tot stand brengen door middel van een onderhandelingsproces. Een essentieel onderdeel daarvan is het gebruik van aanspreekvormen, met hun belangrijke sociale lading.

We zien dat verwarring soms inderdaad voorkomt, bijvoorbeeld in het gesprek tussen Van der Ven en Vissers. De eerste (default *T*) wordt in de war gebracht door het consequente voutsvoeren van de laatste ondanks een eerdere afspraak. Ze verwoordt die verwarring zelfs en geeft als reden ervoor het verschil tussen Nederlanders en Vlamingen. De verwarring

---

¹² De presentatoren wijken alleen van hun default af in gesprekken met iemand van een hogere status en/of leeftijd, bijvoorbeeld prinses Laurentien en voormalig premier Van Agt, die in dit artikel niet ter sprake komen.

wordt dus niet veroorzaakt door nivellering van de huidige aanspreekvormen, maar doordat die aanspreekvormen in de verschillende delen van het Nederlandse taalgebied andere waarden hebben en Van der Ven is zich daarvan bewust.

Ook hebben we vastgesteld dat de switch soms plaatsvindt vanwege het onderwerp en/of de status die op dat moment aan de gesprekspartner wordt verleend. Plag vousvoyeert Paul als ze hem als directeur aanspreekt, maar niet als het over persoonlijker zaken gaat. Edens benoemt het onderwerp van gesprek zelfs als reden voor een switch (13): ‘het is zo’n serieus gesprek’. Dit lijkt het meest op het intentieconflict van Aalberse (2004b). Bij Bodar gebeurt echter iets anders: hij schakelt over op *je* op momenten van affect, bijvoorbeeld wanneer hij boos wordt (5) of enthousiast (6). Aalberse noemt affect wel in verband met de Middelnederlandse mengstijl (2004a), maar niet in verband met het hedendaagse Nederlands (2004b).

In al deze gevallen wordt mengstijl dus ingezet bij een verandering van toon. De richting van de switch is afhankelijk van de default van de spreker, maar wordt gemotiveerd door een defaultinterpretatie van aanspreekvormen (cf. Leech 2014, pp. 66-68) die te maken heeft met sociale afstand. *V* wordt erkend als een signaal voor grote afstand en overschakelen op *u* signaleert derhalve een vergroting van de afstand tussen gesprekspartners wanneer dat gewenst is. Voor een vermindering van de sociale afstand kan *je* ingezet worden, omdat *T* bekend staat als een signaal voor weinig of geen afstand tussen gesprekspartners. Aanspreekvormen als talig middel met een bepaalde defaultinterpretatie kunnen dus effectief ingezet worden om stijlveranderingen te bewerkstelligen. Dat geldt ten slotte ook voor ironie, zoals we hebben gezien in de gesprekken tussen Van der Ven en Bodar en tussen Edens en Torfs, waar de sprekers *V*-aanspreekvormen gebruikten als affectief middel met als doel badinage.

In het huidige Nederlands is een switch tussen aanspreekvormen vooral strategisch en functioneel gemotiveerd, terwijl ook een regelconflict er aanleiding toe kan geven (Van der Ven – Vissers). Een verandering van aanspreken gaat niet altijd van *V* naar *T* zoals Brown en Gilman (1960, p. 276) beweerden naar aanleiding van hun onderzoek halverwege de twintigste eeuw. Mede gezien historisch onderzoek (cf. §2) lijkt het erop dat mengstijl van alle tijden is, maar ook dat het inzetten van mengstijl kan variëren van domein tot domein. De teksten die Aalberse (2004a; 2004b; 2009) en Berteloot (2001; 2003) bestudeerden, zijn immers heel anders dan de radio-interviews van *Casa Luna* en ook dan de situaties waarover de informanten van Brown en Gilman (1960) rapporteerden. In de toekomst moeten we

daarom op zoek naar de geschiedenis van mengstijl én naar de mate waarin mengstijl voorkomt in verschillende domeinen.

Bibliografie

- Aalberse, Suzanne, 'Waer bestu bleven? Verdwijning van het pronomen *du* in een vergelijkend perspectief.' *Nederlandse Taalkunde* 9, 2004a, 231-252.
- Aalberse, Suzanne, 'Le pronom de politesse *u* est-il en voie de disparition?' *Langage et société* 108, 2004b, 57-74.
- Aalberse, Suzanne, *Inflectional economy and politeness. Morphology-internal and morphology-external factors in the loss of second person marking in Dutch*. Utrecht, 2009.
- Berteloot, Amand, 'Anredepronomen in Brabant um 1400'. Robert Peters et al., *Vulpis Adolatio. Festschrift für Hubertus Menke zum 60. Geburtstag*. Heidelberg, 2001, 41-56.
- Berteloot, Amand, 'Van *du* naar *ghi*. Waarom het pronomen *du* uit het Nederlands verdween'. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 119, 2003, 204-217.
- Brown, Roger & Albert Gilman, 'The pronouns of power and solidarity', T.A. Sebeok, *Style in Language*. Boston, 1960, 253-276.
- Brown, Roger & Albert Gilman, 'Politeness Theory and Shakespeare's Four Major Tragedies'. *Language in Society* 18, 1989, 159-212.
- Brown, Penelope & Stephen C. Levinson, *Politeness. Some universals in language usage*. Cambridge, 1987.
- Clyne, Michael, Catrin Norrby & Jane Warren, *Language and human relations. Styles of address in contemporary language*, Cambridge, 2009.
- Fairclough, Norman, *Critical discourse analysis: The critical study of language*, 2nd edition, Harlow, 2010.
- Kádár, Dániel & Michael Haugh, *Understanding politeness*, Cambridge, 2013.
- Kluvelde, Amanda, *Pijn. De terugkeer naar het paradijs en de wens er weer uit te ontsnappen*, Amsterdam, 2007.
- Leech, Geoffrey, *The pragmatics of politeness*, Oxford, 2014.
- Nobels, Judith, *(Extra)Ordinary letters. A view from below on seventeenth-century Dutch*, Utrecht, 2013.

- Simons, Tanja, *Ongekend 18e-eeuws Nederlands. Taalvariatie in persoonlijke brieven*, Utrecht, 2013.
- Toorn, Maarten C. van den, ‘De problematiek van de Nederlandse aanspreekvormen’, *Nieuwe Taalgids* 70, 1977, 520-540.
- Vermaas, Hanny A.M., *Veranderingen in de Nederlandse aanspreekvormen van de dertiende t/m de twintigste eeuw*. Utrecht, 2002.
- Vismans, Roel, Les pronoms de la deuxième personne en néerlandais et les étudiants de néerlandais langue étrangère: forme, usage, apprentissage. *Franco-British Studies* 33-34, 2003/2004, 157-171.
- Vismans, Roel, ‘Address Choice in Dutch 1: Variation and the Role of Domain’. *Dutch Crossing. A Journal of Low Countries Studies* 37 (2), 2013a, 163-87.
- Vismans, Roel, ‘Aanspreekvormen in Nederlandstalige banneradvertenties’. *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 35 (3), 2013b, 254-276.
- Vismans, Roel, ‘Negotiating address in a pluricentric language: Dutch/Flemish’, Catrin Norrby & Camilla Wide, *Address practice as social action. European perspectives*, Londen, 2015, 13-32.
- Watts, Richard J., *Politeness*, Cambridge, 2003.
- Wodak, Ruth, ‘Editor’s Introduction: Critical discourse Analysis – Challenges and Perspectives’, Ruth Wodak, *Critical discourse analysis. Volume I: Concepts, history, theory*, London, 2013, xxi-xlix.

<i>no.</i>	<i>datum</i>	<i>presentator</i>	<i>geslacht</i>	<i>jaar</i>	<i>gast</i>	<i>geslacht</i>	<i>jaar</i>
1	12/10/12	Frank du Mosch	m	1962	Jos Wienen	m	1960
2	21/01/08	Matthijs van Nieuwkerk	m	1960	Mark Rutte	m	1967
3	19/11/08	Colet van der Ven	v	1957	Antoine Bodar	m	1944
4	01/06/13	Ghilaisne Plag	v	1975	Antoinette Doedens	v	1974?
5	29/11/11	Harm Edens	m	1961	Rik Torfs	m	1956
6	22/02/11	Colet van der Ven	v	1957	Kris Vissers	m	1963
7	29/04/09	Ghilaisne Plag	v	1975	Ronald Paul	m	1960

Tabel 1 overzicht van alle besproken gesprekken